

II

Društveni uslovi i primena kazni u poznom srednjem veku

U istoriji primene kazni moguće je razabrati nekoliko epoha u kojima preovlađuju sasvim različiti kazneni sistemi. Omiljeni načini kažnjavanja u ranom srednjem veku bili su pokora i globa. Njih je tokom poznog srednjeg veka postupno zamenio jedan surov sistem telesnih i smrtnih kazni koji je, opet, otprilike u sedamnaestom veku, ustupio mesto zatvorskim kaznama.

1. Pokora i globa

Različiti kazneni sistemi i njihove varijacije usko su povezani s fazama ekonomskog razvoja. U ranom srednjem veku bilo je malo mesta za sistem državnih kazni. Zakon osvete i pokore bio je u suštini zakon koji uređuje međusobne odnose jednakih po statusu i bogatstvu.¹ On je pretpostavljao da ima dovoljno zemlje da se podmiri potrebe stalno rastućeg stanovništva, i to bez pada životnog standarda. Premda se stanovništvo zapadne i centralne Evrope naglo uvećalo posle 1200. godine, društveni položaj nižih klasa ostao je relativno povoljan, naročito na selu. Nemačka kolonizacija istočnoevropskih teritorija, koja je stvarala stalnu potražnju za radnom snagom, omogućavala je poljoprivrednom stanovništvu drugih pokrajina da izbegne pritiske kojima su ga ponekad podvrgavali feudalski. Mogućnost migriranja u nove gradove pružala je sličnu priliku za izbavljenje putem zadobijanja lične slobode. Ove okolnosti su terale feudalske da obzirnije postupaju sa svojim sebrima.² Odnosi između ratnika-feudalaca i njihovih sebara bili su po svojoj prirodi tradicionalni, slični nekom precizno određenom pravnom odnosu. Ovakvo stanje je spre-

čavalo društvene napetosti i omogućavalo onu koheziju koja karakteriše ovaj period. Uloga krivičnog prava u održanju društvene hijerarhije bila je mala. Tradicija, dobro uravnotežen sistem društvenih zavisnosti i religiozno prihvatanje postojećeg poretka pružali su dovoljnu i delotvornu zaštitu. Glavni zadatak krivičnog prava bio je da održava javni red među jednakima po statusu i imovini. Kada bi, obuzet trenutnom strašću ili pićem, neko učinio prestup protiv pristojnosti, prihvaćenog morala ili religije, ili kada bi teško ranio ili ubio suseda — povreda prava svojine nije se uzimala preterano ozbiljno u ovom društvu zemljoposjednika — sastao bi se svečani skup slobodnih ljudi da izreknu presudu i nagnaju krivca da plati vraždu (*Wergeld*) ili učini pokoru, kako se odmazda oštećenih ne bi pretvorila u krvnu osvetu i anarhiju. Engleska poslovice kaže: „Otkupi koplje ili ga nosi”.³ Glavna brana kriminalitetu bio je strah od osвете oštećenog. Na zločin se gledalo kao na objavu rata. Zbog nepostojanja snažne centralne vlasti, i najsitnija zađevica među susedima ugrožavala je javni mir, pošto su takve svađe automatski obuhvatale i rodbinu i slugu. Prema tome, osnovni zadatak krivičnog prava bio je da očuva mir. Zahvaljujući svom metodu privatne arbitraže, ono je taj zadatak obavljalo skoro isključivo izricanjem globe.

Klasne razlike pokazivale su se u različitom stepenu pokore. Pokora se pažljivo odmeravala prema društvenom statusu prestupnika i oštećenog.⁴ Iako je ovo klasno razlikovanje u početku uticalo samo na težinu pokore, ono je istovremeno predstavljalo jedan od glavnih činilaca u evoluciji sistema telesnih kazni. Činjenica da prestupnici iz nižih klasa nisu bili u stanju da plaćaju novčane kazne dovela je do toga da se one u njihovom slučaju zamenjuju telesnim. Tako se kazneni sistem sve više ograničavao na jedan manji deo stanovništva.⁵ Ovakav razvoj je uočljiv u svim evropskim zemljama. Jedan sionski statut iz 1338. je za telesnu povredu propisivao globu od dvadeset livri; ako prestupnik nije mogao da plati, sledovala mu je telesna kazna, i to tako što je držan u zatvoru o hlebu i vodi sve dok građani ne bi posredovali za njega ili dok ga episkop ne pomiluje.⁶ Pored toga što ilustruje automatsku prirodu pretvaranja pokore u telesnu kaznu, ovaj statut pokazuje i da se u ono vreme lišenje slobode smatralo vrstom telesne kazne.

Tri su glavne okolnosti delovale protiv privatnog karaktera ranosrednjovekovnog krivičnog prava i pretvorile ga u instrument dominacije. Jedna je bila u rastućem značaju disciplinskih funkcija feudalne vlastele prema onima koji su im bili ekonomski potčinjeni.⁷ Jedina granica vršenju te disciplinske vlasti bila je zadiranje u nadležnost drugog vlastelina. Drugi činilac bila je borba centralnih

vlasti da ojačaju svoj uticaj širenjem pravosudne funkcije. Za odumiranje privatnog krivičnog prava nije od značaja da li su tendenciju prema centralizaciji podržavali kraljevi, kao u Engleskoj i Francuskoj, ili kneževi, kao u Nemačkoj. Treći i najvažniji činilac bio je fiskalni interes, zajednički svim vlastima. Kao što ćemo videti, administracija krivičnog prava je, takoreći sve doskora, predstavljala bogat izvor prihoda, a ne finansijski teret. Plata onih koji su vršili pravosudnu funkciju ili ovlašćivali druge da je vrše u njihovo ime podmirivana je iz sudskih troškova koje su snosili okrivljeni. Pravosuđe ne samo što nije povlačilo troškove nego je donosilo značajan prihod od konfiskacija i novčanih kazni, dosuđivanih pored ili umesto krvnine, koja je pripadala oštećenom. Holdsworthova primedba da su sudije ponekad obraćale skoro istu onoliku pažnju na kraljevo pravo na povraćaj prestupnikovih dobara i konfiskovanu imovinu, koliko i na održavanje prava i poretka,⁸ ukazuje na glavne obzire onovremenih pravosudnih organa. U Toskani i Gornjoj Nemačkoj, u Engleskoj i Francuskoj,⁹ težnja da se od krivičnog pravosuđa ostvari prihod bila je jedan od prvenstvenih činilaca u preobražaju krivičnog prava iz pukog arbitiranja između privatnih interesa, pri čemu je predstavnik javne vlasti bio u položaju običnog arbitra, u ključnu granu javnog prava.

2. Društvena kretanja u srednjem veku

Uslovi života nižih klasa počeli su da se pogoršavaju u petnaestom veku u Italiji, a zatim i u Nemačkoj, Flandriji i Francuskoj. Nadoknađen je pad stanovništva do koga je došlo zbog Crne smrti u celoj Evropi osim, možda, u Francuskoj sredinom četrnaestog veka. Naročito naglo se uvećavalo gradsko stanovništvo, koje se stalno popunjavalo pridošlicama sa sela. Svuda je rastao broj ugnjetenih, nezaposlenih i siromašnih.¹⁰

Do ove promene je dovelo naporedno delovanje nekoliko uzroka. Izgleda da je jedan važan činilac bilo ispoščavanje zemlje i opadanje prinosa. Ranije, kada je stanovništvo bilo malobrojnije, često se moglo pribecći kultivisanju novih površina putem isušivanja močvara ili spaljivanja šuma, tako da su se već kultivisane njive mogle ostaviti vrlo dugo na ugaru i tako povratiti plodnost. Međutim, usled porasta stanovništva sva novoosvojena zemlja bila je stalno zauzeta, pa se morao uvesti sistem triju njiva, u kome je samo jedna trećina zemlje mogla da ostane na ugaru. Prinosi su počeli da stalno opadaju, uprkos privremenom porastu plodnosti do koga je došlo zahvaljujući usavršenim metodima zemljoradnje.

U ovoj fazi je jedan deo zapadne Nemačke pretvoren u pašnjake, a veliki posedi na istoku su namenjeni uzgajanju žitarica, koje su se zatim izvozile na zapad preko Danciga. Ovo je postalo moguće kada poljoprivreda na zapadu više nije bila u stanju da zadovolji potrebe rastućeg gradskog stanovništva i kada se javila potražnja za jeftinim uvoznim žitaricama. Prvobitno je vrednost zemlje na istoku bila mala. Pošto nisu mogli da plasiraju svoje proizvode na lokalnom tržištu, zemljoposednici su bili srećni kad nađu sitnog seljaka koji bi im plaćao nominalnu zakupninu za pravo da obrađuje zemlju. Sada, međutim, kada je tržište bilo obezbeđeno, zemljoradnja je postala unosna delatnost. Zemlja je dobila na vrednosti i postala nedostupna pridošlicama.

Ravničarsko stanovništvo je počelo da raste naglo, uz uznemirujuće posledice.¹¹ Ono malo preostale slobodne zemlje brzo je zauzeto a, zahvaljujući postepenom umnožavanju rezervi radne snage, zemljoposednici su mogli da obaraju životni standard svojih seljaka. Agrarne prilike na istoku su se korenito promenile. Već početkom šesnaestog veka pritisak feudalaca na seljake na zapadu i, naročito, jugozapadu dostigao je nečuvene razmere.¹² I u Engleskoj se stanje nižih klasa pogoršavalo usled politike pretvaranja oranica u pašnjake, koja je otpočela u petnaestom veku. Thomas More kaže: ovce, „koje su toliko blage i koje toliko malo jedu, sada su, kako čujem, počele da bivaju tako proždrljive i divlje da proždiru ljude, ogoljuju njive, pustoše kuće i naselja“.¹³ Prelazak sa zemljoradnje na stočarstvo i pojava kapitalističkog sistema ispaše, koji je pauperizovao velike delove seoskog stanovništva, odigravali su se u isto vreme kada i opšti porast stanovništva u Engleskoj.

Doseljavanje nezadovoljnih seljaka u gradove ugrozilo je povoljan položaj zanatlija. Svuda se moglo primetiti da proizvodnja ne drži korak s rastom stanovništva. Skučen prostor i velik broj stanovnika nisu dopuštali masovnije doseljavanje zanatlija i trgovaca čak ni u veće gradove. Zbog toga su gradske uprave stvarale teškoće strancima u sticanju državljanstva i učlanjivanju u esnafe, zatvarajući tako vrata pred pridošlicama.¹⁴ Ostavljeni na drumu, ovi su postajali oronule skitnice, vancage i prosjaci, a njihove bande predstavljale su pravu pošast. Nije bilo nikakve dosledne politike socijalne zaštite koja bi odgovorila na takvo stanje. Ovim ljudima ostajao je samo jedan izlaz: da se pridruže bandama vojnih najamnika koje su se tada pojavile. Ambiciozni knežići i drugi vlastodršci su u novim i jeftinim zalihama vojnika otkrili sredstvo da učvrste i prošire svoju vlast. Sredinom petnaestog veka otpočelo je polagano ali primetno širenje

najamničkih trupa iz južne Nemačke, koje je dostiglo vrhunac oko 1480. godine.¹⁵

Zahvaljujući jeftinoj ponudi najamnika, vitezovi su postali suvišni i izgubili velik deo prihoda. Neki, naročito oni iz nižih redova, trpeli su dvostruko jer nisu bili u stanju da plaćaju rentu zbog ispošćavanja zemlje i sve većeg siromašenja seljaka. Pored toga, povećanje porodice iz generacije u generaciju značilo je da sve veći broj mlađih sinova iz vojničke kaste nije imao nikakve izgleda za nasledstvo, što je samo pogoršavalo stvari. Mnogi ovakvi nasledni, ali poseda lišeni vitezovi pribegavali su drumskom razbojništvu upravo onako kako su to činili, samo u manjoj meri, njihovi podanici. Glavna razlika je bila u tome što su propali seljaci morali da pljačkaju otvoreno, dok su vitezovi mogli da prikriju svoje prave ciljeve plaštom legitimnog ratovanja ili osvete, u ime osiromašenih masa, nad bogatim gradskim trgovcima koji su „upropastili narod fizički, ekonomski i moralno i od kojih su se i oni sami osećali ugroženima“.¹⁶ Bilo je pokušaja da se stopa nataliteta smanji zabranom sklapanja brakova i sličnim merama, ali je to za posledicu imalo samo povećanje broja vanbračne dece.¹⁷

Upravo je eksploatacija pauperizovanih masa u ovom periodu dovela do pojave basnoslovnih bogatstava koje su u srednjem veku nagomilali Fugeri i Velseri. Preduzimači iz raznih grana industrije, tipični za gradove u poznom srednjem veku, uvek su na raspolaganju imali dovoljne zalihe radne snage. Krajem petnaestog veka došlo je do naglog porasta stope akumulacije kapitala.¹⁸ Tawney opisuje rani srednji vek kao doba kada je kapital bio pomoćnik i saveznik ličnog rada zanatlije i majstora. Ali, u Nemačkoj petnaestog veka, a u Italiji i mnogo ranije, kapital je prestao da bude sluga i postao gospodar. Pošto je stekao odvojenu i samostalnu vitalnost, kaže Tawney, kapital je sada prisvojio pravo nadmoćnijeg partnera da određuje ekonomsku organizaciju u skladu sa svojim, zahtevnim potrebama. Ove nove snage nisu menjale formu postojećih ustanova, ali su preobrazile njihov duh i delovanje. Esnafske organizacije u velikim gradovima, koje su ranije predstavljale prepreku napredovanju kapitaliste, postale su jedan od instrumenata koje je on koristio da konsoliduje svoju moć. Pravila bratstava prikrivala su podelu braće na jednu plutokratiju trgovaca, bezbednu iza bedema preko kojih su mogli da prodru samo bogate zanatlije, i na jedan nadničarski proletarijat, čiji je život zavisio od kapitala i kredita njegovih gospodara. Taj proletarijat, primećuje Tawney, oscilirao je između bunta i sve dubljeg gliba beznađežnog pauperizma.¹⁹

Ceo ovaj proces se može lepo pratiti kroz istoriju nadnica. Pad nadnica ukazuje na društvene promene u ovom periodu, što će reći: na razvoj kapitalističkog oblika proizvodnje i društvenog sistema i na pritisak koji trpe gradski i seoski nadničari.²⁰ Istraživanja Beissela, Wiebea i drugih pokazuju da su realne nadnice pale od indeksa 100 u periodu između 1450. i 1499. na 48 u periodu između 1550. i 1599.²¹ Nailazimo i na jednu vrstu sukoba koju obično smatramo karakterističnom samo za devetnaesti vek: štrajkovi radi povećanja nadnica, radnici koji odlažu alat i bojkotuju gospodare, na šta ovi odgovaraju zatvaranjem pogona.²²

Tokom petnaestog veka sve se više širilo nezadovoljstvo među siromašnijim klasama. Neograničena sloboda govora činila je da ljudi budu svesni nedostataka u društvenom uređenju. Je li za čuđenje, pita Huizinga, što su ljudi svoju sudbinu i sudbinu sveta videli samo kao beskrajni niz zala, kada imamo u vidu raširenost rdave vladavine, iznuđivanje, pohlepu i nasilništvo moćnih, ratove i razbojništva, sirotinju, bedu i boleštine?²³

3. Krivično pravo i uspon kapitalizma

Intenzivni klasni sukobi u Flandriji, Gornjoj Italiji, Toskani i Gornjoj Nemačkoj, koji su obeležavali prelaz na kapitalističke oblike u četrnaestom i petnaestom veku, doveli su do nastanka jednog surovog krivičnog prava, uperenog protiv nižih klasa. Stalni porast kriminaliteta u redovima osiromašenog proletarijata, naročito u velikim gradovima, nagnao je vladajuće klase da tragaju za novim sredstvima koja bi povećala delotvornost krivičnog pravosuđa. Međutim, kazneni sistem, sa svojim dvojnim režimom telesnih i novčanih kazni, nije se izmenio, osim što su se kazne primenjivale različito, u skladu s klasnom pripadnošću osuđenog. Razlike u tretmanu različitih kategorija prestupa i prestupnika postale su naglašenije. Nije se više dopuštalo privatno razrešenje sporova nastalih zbog beščastećih dela, kao što je krađa. U tim slučajevima se nije priznavalo čak ni pravo azila. To ne znači da su se svi oblici krivičnih dela protiv imovine smatrali beščastećim. Nečasnost se nije određivala s obzirom na ukradenu ili oštećenu imovinu nego s obzirom na čoveka koji ju je ukrao ili ošteti: ako je to bio beskućnik ili osoba niskog društvenog statusa, s njim se postupalo daleko strože. Kao što primećuje Radbruch, mešali su se socijalni i moralni obziri.²⁴ Pošto su kriminalci većinom pripadali nižim klasama, reč „seljak“ (*villain*), koja je prvobitno označavala pripadnika određene društvene klase, postala je vrednosni sud

o moralnoj inferiornosti. Ova razlika se jasno uočava kod Gandinusa, kada piše da sudija mora odmeriti *poena extraordinaria* s obzirom na prirodu krivičnog dela i učinioca (*secundum qualitatem delicti et personae*).²⁵

Kada su na svojinu napadali pripadnici viših klasa, pravna mišljenja nisu bila tako stroga. Čak i *Clagspiegel*, jedan veoma pozni zbornik zakona i sudske prakse, sadrži odredbu po kojoj se i u slučajevima za koje je predviđena smrtna kazna može pregovarati i sklopiti poravnanje.²⁶ Pripadnici viših klasa su u ustanova osvete (*feud*) nalazili pravnu zaštitu za narušavanje reda i za svakojaka razbojništva. Bez obzira na razlike u savremenim tumačenjima primene članova 128 i 129 Krivičnog zakona Karla V u pogledu zakonite osvete i pobune, izvesno je da je taj zakon obezbeđivao široko polje imuniteta za dela koja bi podlegala strogim kaznama da su ih izvršili pripadnici nižih klasa.²⁷

Jedna od glavnih preokupacija nastajuće gradske buržoazije bilo je stvaranje zakona koji bi delotvorno sprečavali imovinski kriminalitet. Gde god je držala monopol na zakonodavstvo i pravosuđe, buržoazija je ovaj svoj zahtev ostvarivala na najenergičniji način. Von Bar pominje nemilosrdnu, novcem opsednutu buržoaziju u južnonemačkim gradovima, kojoj je svojina bila sve i svja.²⁸ Bilo je i pokušaja da se pravo privatnog poravnjanja ograniči na krivična dela izvršena u okviru osvete. Oni, međutim, nisu uspevali, pa su više klase i dalje uživale povlašćen tretman za velik broj prestupa, uključujući krivična dela protiv imovine. I u Francuskoj je buržoazija stalno pokušavala da od Krune izdejstvuje pooštavanje sistema represije. Ona je još 1353. godine protestovala zbog preterane upotrebe kraljevog prava pomilovanja. Na staleškoj skupštini u Bloa 1576, treći stalež nije zahtevao samo čvršće proceduralne garancije za svoje pripadnike nego i energičnije gonjenje ubica i lopova. Glava 105 kraljevske ordonanse iz Bloa udovoljila je ovim zahtevima propisujući ukidanje sudskih izvršitelja i njihovih činovnika i uvodeći sistem novčanih kazni za seljake koji zanemaruju izvršenje svojih obaveza. Glava 108 ukinula je kraljevo pravo da poništava presude, suzila njegovo pravo pomilovanja samo na plemiće i prenela na sudove nadležnost za odlučivanje o molbama za pomilovanje svih drugih prestupnika.²⁹ To pravo pomilovanja, koje nije uzimalo u obzir posebne okolnosti svakog slučaja, tj. stepen krivice, široko su koristili vladari i ono je predstavljalo neku vrstu protivteže surovosti preovlađujućeg kaznenog sistema. Lako je uvideti da je takva praksa, koja se nije temeljila na racionalnom ispitivanju činjeničnog stanja, a često bila podložna uticaju posebnih interesa, morala da naiđe na neodobranje sve jače srednje klase u njenoj borbi za stabilizaciju i racionalizaciju vlasti.

Bilo je slučajeva poput onoga vojvode burgundskog koji je 1418. godine pomilovao nekog trgovca s izričitim obrazloženjem da je reč o dobrom trgovcu koji je dugo snabdevao vojvodu robom i kome vojvoda duguje znatnu sumu.³⁰ Buržoaski zahtevi da se poveća efikasnost pravosuđa imali su podršku u sve više centralizovanoj administraciji, koja je bila u rukama birokrata školovanih na rimskom pravu.³¹

Novčana kazna se pretvorila od kompenzacije oštećenom u sredstvo bogaćenja sudija i izvršitelja. U praksi, ona je bila namenjena bogatima, dok su sirotinji izricane telesne kazne. Kako je kriminalitet među masama rastao, tako je i klasna diferencijacija kazni postajala sve naglašenija.³² Najznačajnija kodifikacija iz šesnaestog veka, Schwarzenbergov *Peinliche Halsgerichtsordnung*, sankcionisala je ovaj proces. Iako prividno uspostavlja jedinstven i opšti sistem smrtnih i telesnih kazni, one njene odredbe koje su od najvećeg praktičnog značaja, tj. članovi 158-175, posvećeni kradi, otvaraju vrata razmatranju prestupnikovog društvenog položaja. Termin *ehrbar* (pošten), koji se javlja u tim delovima Zakonika, nailazio je na sasvim različita tumačenja.³³ Međutim, taj problem se ne može rešiti samo na osnovu teksta Zakonika i istorijskih izvora. Nema nikakve sumnje da se u stvarnosti praksa zasnivala na klasnim koncepcijama a ne na moralnim sudovima. Zakonska sloboda izbora između telesnih i novčanih kazni verovatno je doprinela ovakvom razvoju stvari. Strogi zakoni protiv skitničenja, koje u šesnaestom veku nalazimo svuda, jasno otkrivaju onovremeno tumačenje termina *pošten*. Pored opšteg razlikovanja među klasama, zahvaljujući kome je izricanje telesnih ili novčanih kazni zavisilo samo od mogućnosti osuđenog da globu plati, u raznim zemljama su postojale i posebne staleške privilegije. Neke kazne se nisu primenjivale na pripadnike određenih staleža ili su se na pripadnike viših staleža primenjivale u posebno izmenjenom obliku. Imaćemo prilike da se ponovo vratimo na ovo pitanje.³⁴ Ali, važnija od ovih staleških privilegija bila je opšta povlastica koju su uživali bogati da, u velikom broju slučajeva, smrtnu ili telesnu kaznu zamene globom ili, u težim slučajevima, progonstvom.³⁵

Tako, dok su oni koji su imali novaca mogli da kupe izuzimanje od kazne, dotle prestupnici bez sredstava (a oni su u ovim teškim vremenima činili veliku većinu) nisu imali načina da se izbave od strogog postupka koji im je sledovao. Sada je već daleko najveći deo kriminaliteta otpadao na krivična dela protiv imovine, koja su vršili ljudi bez imovine, pa novčane kazne teško da su tu bile primenljive. Kako primećuje Schmidt, državna blagajna se od njih nije mogla naplatiti.³⁶ On pominje još jedan razlog za ovu važnu promenu u

kaznenoj politici, tj. da je „suzbijanje bandi skitnica, prosjaka i razbojnika, koje su predstavljale pravu pošast, postalo zadatak od prvorazrednog značaja. U jednom mestu za drugim otvarala se ustava i izbacivala još po jednu novu i otrovnu bujicu u muljevito more kriminaliteta“.³⁷ Što su mase više siromašile, to su kazne postajale surovije, kako bi ih odvratile od kriminaliteta. U čitavoj zemlji dolazilo je do umnožavanja telesnih kazni, sve dok ove od sporednog nisu postale redovan oblik kažnjavanja. Pogubljenja, sakaćenja, šibanja nisu uvedena jednim potezom, u obliku neke nagle revolucionarne promene, već su, uporedo s izmenjenim uslovima, polako postajale pravilo a ne izuzetak. S protekom vremena, kazne su postajale strože a ne blaže.³⁸ Postojala je teorija da u slučaju sumnje treba izreći blažu kaznu, ali takve humanizatorske tendencije nisu nalazile odziva u praksi. Naprotiv, u pitanju kažnjavanja vladao je otvoren rat između zakonodavstva i nauke.³⁹

Zakonodavstvo je bilo neposredno upereno protiv nižih klasa. Čak i kada je za sve staleže i klase bio predviđen isti krivični postupak, brzo bi se pojavile posebne procedure koje su se primenjivale samo na pripadnike nižih klasa. Tako Schmidt kaže da se staro arbitrarno pravosuđe nikako nije menjalo u odnosu na progon kriminalaca iz navike koji su pripadali nižim klasama. Pojednostavljenje postupka u predmetima u kojima je prestupnik uhvaćen *in flagranti delicto* dopuštalo je da se izdvoji jedna klasa prestupnika na koje se nisu u potpunosti primenjivale zakonske odredbe o težini krivičnog dela i nekim drugim okolnostima. Pogubljenja, progonstva, sakaćenja, žigosanja i bičevanja su manje-više istrebili čitavu klasu profesionalnih zlikovaca, od ubica i razbojnika do skitnica i Cigana. Naporedo s povećanjem broja profesionalnih kriminalaca iz nižih klasa u poznom srednjem veku, tvrdi Schmidt, ovakvi arbitrarni postupci su postajali sve češći, dovodeći do korenite promene u čitavom krivičnom pravosuđu.⁴⁰

Sve do petnaestog veka, smrtnim kaznama i teškim sakaćenjima se pribegavalo samo u izuzetnim slučajevima, s ciljem da se dopuni složeni i pažljivo izdiferencirani sistem novčanih kazni, ali to sada postaju sasvim obične mere. Sudije su im pribegavale kada god bi bile uverene da okrivljeni predstavlja opasnost po društvo. Dobro je poznat ogroman porast broja smrtnih presuda tokom šesnaestog veka. Podaci za Englesku, koji moraju biti bar približno tačni, govore nam o jednom stanju koje je preovlačivalo u celoj Evropi. Tako znamo da je za vladavine Henrika VIII obešeno 72.000 sitnijih i krupnijih lopova, a da su pod Elizabetom skitnice vešane u niskama, ponekad i po tri i četiri stotine odjednom. A tada je Engleska imala

samo oko tri miliona stanovnika.⁴¹ Nirnberški dželat Franz Schmidt je za svog četrdesetčetvorogodišnjeg službovanja (1573-1617) pogubio 361 osobu a izvršio telesne kazne nad njih 345. I apsolutni brojevi u poređenju sa ukupnim stanovnišvom i odnos smrtnih prema telesnim kaznama predstavljaju veoma dobar pokazatelj preovlađujuće strogosti kažnjavanja.⁴² Smrtna kazna je naizgled ostala neizmenjena, ali je u principu dobila drugi značaj. Ona više nije bila ekstremna kazna za teška krivična dela nego sredstvo za uklanjanje navodno opasnih pojedinaca. U ovakvom postupku obraćalo se malo pažnje na krivicu ili nevinost osumnjičenog, kao što se vidi iz izjave koju je katedralni sud uputio 1496. godine lindavijskom rajhstagu, prema kojoj se nevinu ljudi osuđuju na smrt bez pravog razloga.⁴³

Čak su i načini izvršenja smrtno kazne postajali sve zverskiji. Vlasti su jednako smišljale nove načine da smrtnu kaznu učine što bolnijom.⁴⁴ Ne bi se moglo reći da je zamena smrtno kazne raznim vrstama sakaćenja značila bilo kakvo ublažavanje. Srećemo se s odsecanjem šaka, celih prstiju ili samo nekih članaka, urezivanjem ili čupanjem jezika, sećenjem ušiju i kastracijom.⁴⁵ Ostavljajući po strani pretrpljeni bol, onaj ko je bio ovako kažnjen jedva da je opet mogao da nađe pošteno zaposlenje. Tako je morao da ponovo krene putem zločina i da na kraju postane žrtva najstrožih zakonskih mera.⁴⁶ Često je posle sakaćenja od čoveka ostajala samo karikatura, a još češće se dešavalo da žrtva umre. Međutim, ako je zakon propisivao samo sakaćenje, u takvim slučajevima se smrtni ishod pripisivao „prirodnim uzrocima“.

Progonstvo, najčešća vrsta kazne u ovom periodu, često je za pripadnike nižih klasa značilo mnogo težu sudbinu nego što bi se to na prvi pogled reklo. Prognanik bi izbegao smrt u svom gradu, ali su ga po pravilu čekala vešala u gradu u kome je tražio прибежиште. Za bogataše, međutim, progonstvo nije predstavljalo naročito tešku kaznu. Ono je često predstavljalo priliku da se putuje, da se uspostave poslovne veze u inostranstvu, pa čak i da se vrše diplomatske usluge za rodni grad ili zemlju, sa izgledima na brz i trijumfalan povratak.⁴⁷

Čitav kazneni sistem u poznom srednjem veku jasno pokazuje da nije bilo nestašice radne snage, bar ne u gradovima. Kako je padala cena rada tako se umanjivala i vrednost koja se pridavala ljudskom životu. Surova borba za opstanak uticala je na kazneni sistem tako da ga je pretvorila u jedno od sredstava za sprečavanje prevelikog rasta stanovništva. U vezi s ovim, Von Hentig sasvim umereno primenjuje koncept selekcije na kazneni sistem i pokazuje da je on delovao kao neka vrsta veštačkog zemljotresa ili gladi, uništavajući one koji sa stanovišta viših klasa nisu bili za društvo.⁴⁸

Ljudi srednjeg veka, koji se nisu mogli nadati da će ih dobrota providenja izbaviti iz njihovog ubogog položaja, živeli su u atmosferi ugnjetavanja, napetosti, zavisti, besa, mržnje i očaja. Praznoverje je cvetalo a proganjanje veštica poprimalo epidemijske razmere. Pripadnici nižih klasa davali su oduška svome bolu i besu proganjajući navodne ovozemaljske predstavnike natprirodnih sila, one koji su bili pod sumnjom da se bave crnom magijom. Zločin veštica je možda bio samo u tome što su im drugi pripisivali izvesne moći na osnovu njihovog ličnog izgleda, ekscentričnih navika ili pukog hvalisanja; pa ipak, njih nisu proganjale samo mase, koje su ih okrivljavale za sopstvenu nesreću, nego i vlasti. Iako su bez sumnje iskreno mrzele natprirodno i bojale ga se, vlasti su u ovoj novoj masovnoj mržnji, iako možda nejasno i polusvesno, nazirale način da skinu odgovornost sa sebe samih.⁴⁹

I Jevreji su bili podložni slepim progonima od strane nezadovoljnih masa. Kako se Jevrejin bogatio dok su one siromašile, činilo se očiglednim da on mora biti bar donekle odgovoran za njihovu bedu, naročito zahvaljujući svojim zelenaškim poslovima. Dalje se tvrdilo da, primajući kradenu robu, Jevreji pomažu i donekle izazivaju epidemije krađa koje su karakterisale ovaj period. Od žrtava ekonomske krize ne može se očekivati da tačno prepoznaju prave uzroke kriminaliteta, a Jevreji su predstavljali vrlo zgodnu žrtvenu jagnjad. Povrh svega, neki crkveni velikodostojnici i pripadnici viših klasa uopšte ohrabrivali su tekuće legende o bogohuljenju i ritualnim ubistvima, što je pružalo dobar izgovor za slepu mržnju koja je s vremena na vreme provaljivala u organizovanim pogromima.⁵⁰

Odbegli kriminalci bili su, čak više nego veštice i Jevreji, legitiman plen za svakog ko je hteo da zadovolji svoje surove nagone, koje je inače morao da obuzdava u interesu društva. Velika raznovrsnost kazni pružala je najveće moguće zadovoljenje u ovom pogledu. Mase koje su prisustvovalе pogubljenjima neprestano su zahtevale nove senzacije. Huizinga navodi da su građani Monsa za skupe pare kupili jednog razbojnika samo da bi uživali gledajući njegovo čerečenje, pa dodaje svoj komentar o zverskoj i primitivnoj prirodi uživanja u takvim spektaklima.⁵¹ Zvanično se verovalo da javnost izvršenja pojačava preventivno delovanje kazni. Lopovi su češće ostavljani da vise na vešalima nego što su sahranjivani, da bi svi mogli da ih gledaju i da strepe od slične sudbine.⁵² Ipak, čitav ovaj sistem predstavljao je pre svega izraz sadizma, a preventivno dejstvo javnosti izvršenja bilo je zanemarljivo. Zbog toga i najbolesnija današnja mašta jedva da može da zamisli svo bogatstvo korišćenih tortura. Čitamo o pogubljenjima nožem, sekirom i mačem, o glavama odvalje-

nim daskom ili prosećenim plugom, o ljudima koji su živi spaljeni ili ostavljeni u tamnici da umru od gladi, o ukucavanju eksera kroz glavu, oči, ramena i kolena, o davljenju i ugušivanju, o potapanju i iskrvavljenju do smrti, o prosipanju utrobe, o rastrzanju na čereke, o torturi na točku ili pomoću usijanih klešta, o deranju kože, o telima isećenim na komade ili pretesterisanim pomoću gvozdenih ili drvenih instrumenata, o spaljivanju na lomači, i o mnogim drugim složenim oblicima okrutnosti. Pošto se skoro za svako krivično delo mogla izreći smrtna kazna, ne iznenduje što je ključno pitanje postao način na koji će smrt nastupiti.⁵³

U onovremenoj umetnosti srećemo mnoštvo takvih scena. Kada su Hieronymus Bosch, Peter Breughel, Grunewald i drugi slikari prikazivali užasne patnje svojih mučenika, oni su samo reprodukovali obične događaje na način koji je bio u skladu s verskim i estetskim kriterijumima. Čak ni verski vođi nisu imali mnogo toga da zamere savremenom duhu krivičnog pravosuđa. Na primer, Luther je govorio da samo pogubljenje ne predstavlja dovoljnu kaznu i da vladari treba rulju da gone, tuku, dave, vešaju, spaljuju i muče na sve moguće načine. Upotreba mača bila je sveta dužnost vladaočeva. „Ruka koja drži mač i davi nije više ruka čoveča nego ruka Božja. Ne čovek, nego Bog veša, muči, odseca glave, davi i vodi rat...“⁵⁴

Thomas More je jednom upitao: „Na taj način vi sami kriminalce i stvarate i kažnjavate! Molim, zar nije tako?“⁵⁵ Ova lakonska primedba pokazuje da je More uviđao da kazneni sistem predstavlja deo jednog začaranog kruga, ali takvi uvidi su bili izuzetni. Huizinga primećuje kako srednji vek nije uopšte poznavao one ideje koje su naše osećanje za pravdu učinile opreznim i plašljivim: sumnje u pogledu prestupnikove odgovornosti, uverenje da je društvo u izvesnoj meri saučesnik pojedinca, želju da se čovek popravi a ne da mu se nanese bol i, možemo dodati, strah od sudske greške. Huizinga je ovde u velikoj meri u pravu, iako preterano naglašava kriterijume devetnaestovekovnog liberalizma.⁵⁶

Istoričari se jako razlikuju u pogledu vrednovanja ovog perioda krivičnog prava. Jedni prihvataju stanovište ondašnjih vladajućih klasa i opravdavaju njihovu strogost, tvrdeći da su krajem srednjeg veka žestoke mere postale neophodne u borbi protiv kriminaliteta. Vlasti su, kažu oni, morale da nadjačaju rastuće kriminalne bande i da sačuvaju red i zakonitost po svaku cenu pa su, prema tome, imale opravdanja da pribegnu najsurovijim oblicima represije.⁵⁷ Drugi kriminolozi osuđuju srednjovekovne metode kao glupe i pogrešne. Za njih je istorija kazni velikim delom istorija ljudske iracionalnosti i okrutnosti.⁵⁸

U odgovor onoj prvoj grupi ističe se da je takva kriminalna politika imala relativno malo uspeha. Ona je odmetnike, osakaćene i žigosane terala iz njihovih domova i društva poštenih ljudi na drumove. Sam zakon je tako služio da umnoži broj potencijalnih kriminalaca, koji su kasnije vršili mnoge sitne presteupe, ubrzo sasvim uobičajene.⁵⁹ Ovo stanovište nije zadovoljavajuće. Brutalnost kazni se ne može pripisati samo primitivnoj surovosti jedne, sada već prohujale epohe. I sama surovost je društvena pojava koja se može razumeti samo u okvirima društvenih odnosa koji prevladaju u određenom periodu.⁶⁰

Napomene

- 1 V. zanimljiva zapažanja Gustava Radbrucha u „Stand und Strafrecht“, *Schweizer Zeitschrift für Strafrecht*, III (1934-35), 17-30, a naročito str. 19.
- 2 V. J. Kulischer, *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit* (München 1928), I, 128-35; G. Schmoller, *Grundriss der allgemeinen Volkswirtschaftslehre* (Lajpcig 1904), II, 513; Max Weber, *General Economic History*, prev. F. H. Knight (Njujork 1927), str. 132-33.
- 3 W. S. Holdsworth, *A History of English Law* (3. izd., London 1922-24), II, 36.
- 4 P. Vinogradoff, „Wergeld und Stand“, *Collected Papers* (Oksford 1928), II, 84-152.
- 5 Radbruch, *op. cit.*; C. R. Köstlin, *Geschichte des deutschen Strafrecht im Umriss* (Tibingen 1859), str. 113.
- 6 Clan 4., *coutumier de Sion* iz 1338. godine, naveden u: J. Graven, *Essai sur l'évolution du droit pénal valaisan* (Lozana 1927), str. 266-67.
- 7 J. Goebel, Jr., *Felony and Misdemeanor*, I (Njujork 1937), 237.
- 8 Holdsworth, *op. cit.*, III, 242. Na isto stanje ukazuje i jedna žalba koja se pominje u kurtenskom dekretu od 14. decembra 1543. i u kojoj se protestuje zbog toga što feudalci određuju svojim podanicima preterane globe i sudske troškove. To je lako razumeti kada se ima u vidu praksa da se prihod od ovih dveju stavki deli između sudija i izvršitelja; v. Graven, *op. cit.*, str. 208-13.
- 9 U vezi s ovim, A. Doren, *Italienische Wirtschaftsgeschichte*, I (Jena 1934), 577, piše: „Sistem novčanih kazni se već nalazi na odmaklom stupnju razvoja u pravcu svog sadašnjeg položaja u okviru krivičnog pravosuđa. U stvari, ovdje smo već daleko od sistema kompenzacije iz nemačkih zakona. U gradskim i esnafskim statutima jasno se uočavaju fiskalni obziri.“ O istim zbivanjima u Engleskoj v. J. C. Fox, *The History of Contempt of Court, the Form of Trial and the Mode of Punishment* (Oksford 1927), str. 138; u Francuskoj: R. Garraud, *Traité théorique et pratique du droit pénal français* (2. izd., Paris 1898), I, 111. Sasvim nedavno, Goebel, *op. cit.*, str. 133, 222, 227n, 228 i 236, ističe isključivo fiskalni karakter sizerenskog pravosuđa.
- 10 R. H. Tawney, *Religion and the Rise of Capitalism* (London 1926), str. 86. Godine 1380, od ukupnog stanovništva Firence od oko 90.000, njih 17.000 je zavisilo od milostinje; v. G. Dahm, *Das Strafrecht Italiens im ausgehenden Mittelalter* (Berlin 1931), str. 23.
- 11 G. von Below, *Probleme der Wirtschaftsgeschichte* (Tibingen 1920), str. 443.
- 12 F. G. Knapp, *Die Bauernbefreiung und der Ursprung der Landarbeiter in den älteren Theilen Preussens* (Lajpcig 1887), I, 43-44.
- 13 Tomas Mor, *Utopija*, prev. F. Barišić (Beograd 1951), str. 64.
- 14 W. Andreas, *Deutschland vor der Reformation* (Štuttgart 1932), str. 370-71.

- 15 G. Steinhausen, *Geschichte der deutschen Kultur* (3. izm. izd., Lajpcig 1929), str. 312.
- 16 Andreas, *op. cit.*, str. 289.
- 17 E. Frohneberg, *Bevölkerungslehre und Bevölkerungspolitik des Merkantilismus* (Frankfurt 1930), str. 17.
- 18 J. Strieder, *Zur Genesis des modernen Kapitalismus* (2. izd., Minhen 1935), str. VIII.
- 19 Tawney, *op. cit.*, str. 86. Doren, *op. cit.*, I, 660, na veoma sličan način posmatra preovladujuće stanje u italijanskim gradovima ovog perioda. Vredni primetiti da i on opisuje esnafne kao masku i instrument politike poslodavaca. On piše da proletarijat nije mogao da dode do sirovina i sredstava za rad zbog zakona i onih esnafskih propisa koji su radnike primali u članstvo ne dajući im pri tom ama baš nikakva prava; proletarijat je držala u ropstvu država, i to prava klasna država koja je delovala kao zaštitnik interesa objedinjenih u velikim kapitalističkim esnafima; zakonska ograničenja prava na udruživanje išla su na uštrb proletarijatu i sprečavala ga da svoj položaj popravi zakonskim putem. O flamanskim gradovima slično piše F. Rörig, „Die europäische Stadt“, *Propyläen Weltgeschichte*, IV (Berlin 1932), 324-26.
- 20 T. Somerlad, „Zur Geschichte der Preise“, *Handwörterbuch des Staatswissenschaften*, VI (4. izd., Jena 1925), 1037-55.
- 21 Schmoller, *op. cit.*, II, 295. Prema Lamprechtovom računanju, prosečna nadnica drvodelje u godinama 1277-84 bila je 3,43 grama srebra; u periodu 1344-45 popela se na 6,84 g. a zatim je otpočeo pad tako da se do 1465. srozala na 3,20 g. a 1497. je iznosila 2,50 g.; v. Somerlad, *op. cit.*, str. 1042.
- 22 E. Bielschowsky, *Die sozialen und ökonomischen Grundlagen des modernen gewerblichen Schichtungswesens und seine Bedeutung für die Lösung der sozialen Frage* (Berlin 1921), str. 30.
- 23 Johan Hojzinga, *Jesen srednjeg veka*, prev. S. Kostić (Novi Sad 1974), str. 36.
- 24 Radbruch, *op. cit.*, str. 21.
- 25 Gandinus, *Tractatus de maleficiis*, priredio Herman Kantorowicz u *Albertus Gandinus und das Strafrecht der Scholastik* (Berlin i Lajpcig 1926), II, 347-48; up. Dahm, *op. cit.*, str. 23-28; H. Gwinner, *Der Einfluss des Standes im gemeinen Strafrecht* (Breslau—Njokirh 1934), str. 18-21.
- 26 *Clagspiegel*, izd. Sebastian Brant (Štrazburg 1528), folio 131. R. von Hippel, *Deutsches Strafrecht* (Berlin 1925), I, 128-29, potvrđuje ovaj proces, koji je dobro znan svim istoričarima krivičnog prava. On piše da je oštećeni mogao da se poravna s prestupnikom čak i kada se radilo o prestupima kažnjivim po zakonu, tako što bi primio dogovorenu naknadu a ne bi prijavio slučaj sudu. Čak i onaj koga je javna vlast osudila mogao je da obešteti oštećenog i tako izbegne kaznu.
- 27 Za različita tumačenja v. R. E. John, *Landzwang und widerrechtliche Drohung* (Getingen 1852); Gwinner, *op. cit.*, str. 160-63. Kolika se vrednost pridavala pravu na osvetu pokazuje činjenica da su oni koji to pravo nisu imali prenosili svoja potraživanja na nekog plemića i poveravali mu njihovo ostvarivanje; v. Gwinner, *op. cit.*, str. 161n. Pravo na osvetu bilo je ustvari klasna a ne staleška privilegija jer je stajalo na raspolaganju svima koji su bili u stanju da ga ostvaruju, a to će reći svima koji su imali novaca.
- 28 C. L. von Bar, *A History of Continental Criminal Law*, prev. T. S. Bell (Boston 1916), str. 110-11.
- 29 *Commentaires sur les Ordonnances de Blois établies aux États généraux convoqués en la ville de Blois par Henry de Valois III, MDLXXIX* (3. izd., Lion 1584), str. 313-18.
- 30 S. Pregnant, *La Condition juridique du bourgeois de Lille en droit criminel au XIVième siècle* (Lil 1929), str. 182. V. i C. Beyerle, *Von der Gnade im deutschen Recht* (Getingen 1910).
- 31 Na primer, Junije Brut se u svojoj *Odbrani slobode od tirana*, izd. Harold J. Laski (London 1924), str. 153-54, zalagao za temeljnu racionalizaciju i suženje primene kraljevskog prava pomilovanja.

- 32 C. von Schwerin, *Grundzüge der deutschen Rechtsgeschichte* (Minhen 1934), str. 195, s ovim u vezi tačno primećuje: „Srednjeevokovno krivično pravo ne duguje svoj poseban karakter nikakvoj korenitoj izmeni kaznenog sistema nego postupnim promenama u njegovoj primeni. Sistem kompozicije iz franačkog doba je u velikoj meri zamenjen telesnim kaznama. Zajedno sa sve većim značajem koji se pridavao faktoru prevencije putem zastrašivanja i s opštim uvećavanjem surovosti kazni, ovo je krajem srednjeg veka dovelo do okrutnosti i divljaštva kakvi do tada nisu bili poznati u krivičnom pravu“. O sve većoj strogosti kazni v. K. Metzger, *Die Verbrechen und ihre Straffolgen im basler Recht des späten Mittelalters* (Bazel 1931), Deo I, str. 53.
- 33 Za različita tumačenja v. G. Radbruch, *Die peinliche Gerichtsordnung Keiser Karls V. von 1532* (Lajpcig, s.a.); Gwinner, *op. cit.*, str. 40-43.
- 34 V. str. 73, 108-9, 79n 65.
- 35 Gwinner, *op. cit.*, str. 35n, takode priznaje da je klasno razlikovanje predstavljalo opštu praksu a da staleškog razlikovanja nije bilo svuda. Nema sumnje da je ovo drugo dovodilo do dodatnih povlastica za pripadnike viših klasa, ali je u nekim posebnim slučajevima išlo u prilog i nižim klasama. O ovome će biti još reči niže, na str. 37 i 73.
- 36 R. Schmidt, *Die Aufgaben der Strafrechtspflege* (Lajpcig 1895), str. 182-83.
- 37 *Ibid.*, str. 227.
- 38 *Ibid.*, str. 183-84. Ovakav razvoj se lepo vidi na primeru varijacija u kažnjavanju za krađu i razbojništvo između trinaestog i šesnaestog veka. U Sionu (Švajcarska), 1239. godine kazna za krađu uz primenu nasilja bila je globa od 60 livri i naknada štete, a obična krađa se 1269. godine kažnjavala manjom globom i naknadom štete; međutim, članovi 158. i 159. zbirke *Peinliche Gerichtsordnung* Karla V iz šesnaestog veka propisivali su smrtnu kaznu za razbojništvo bez obzira na vrednost ukradene imovine, a za običnu krađu — strogo zatočenje, bičevanje i prognostvo; v. Graven, *op. cit.*, str. 528.
- 39 Dahm, *op. cit.*, str. 301.
- 40 R. Schmidt, *Die Strafrechtsreform in ihrer staats-rechtlichen und politischen Bedeutung* (Lajpcig 1912), str. 185-86.
- 41 U sedamnaestom veku autori govore o ovoj surovoj i beskorisnoj praksi sa svim znacima užasavanja; v. Christian Henelius, *Tractatus Politicus de Aerario* (Berlin 1670), str. 325.
- 42 T. Hampe, *Crime and Punishment in Germany as illustrated by the Nuremberg Malefactors Books*, prev. M. Letts (London 1929), str. 139
- 43 J. Nagler, *Die Strafe* (Lajpcig 1918), str. 135-37.
- 44 Hippel, *op. cit.*, I, 157, citira Raua.
- 45 *Ibid.*, I, 135.
- 46 H. von Hentig, *Punishment: Its Origin, Purpose and Psychology* (London 1937), Gl. II, „Evolucija kazni“, str. 17-116.
- 47 H. Knapp, *Das alte nürnbergger Kriminalrecht* (Berlin 1896), str. 82. Kada Metzger, *op. cit.*, str. 101, kaže da prognostvo teže pada građanima nego stranim skitnicama i prostitutkama, on previda činjenicu da pored bogatih postoje i siromašni građani.
- 48 Hentig, *op. cit.*, str. 131.
- 49 Steinhausen, *op. cit.*, str. 416; J. Hansen, *Zauberwahn, Inquisition und Hexenprozess im Mittelalter und die Entstehung der grossen Hexenverfolgung* (Minhen 1900), str. 506.
- 50 Vidi primere u J. Marcus, *Étude médico-légale du meurtre rituel* (Pariz 1900), str. 15-18.
- 51 Huizinga, *op. cit.*, str. 29.
- 52 Nagler, *op. cit.*, str. 131n.
- 53 Vidi spisak kazni primenjivanih u Francuskoj u osamnaestom veku u D. Joussé, *Traité de la justice criminelle en France* (Pariz 1771), I, 39; K. F. Rosshirt, *Geschichte und System des deutschen Strafrechts* (Štuttgart 1838), II, 13.

- 54 Navedeno prema: F. von Holtzerdorff, *Das Verbrechen des Mordes und die Todesstrafe* (Berlin 1875), str. 211.
- 55 More, *op. cit.*, str. 67.
- 56 Huizinga, *op. cit.*, str. 30.
- 57 His, *op. cit.*, I, 12 i 70; Nagler, *op. cit.*, str. 130-31.
- 58 M. Liepmann, „Der Strafvollzug als Erziehungsaufgabe“, *Reform des Strafvollzuges*, ur. L. Frede i M. Grünhut (Berlin i Lajpcig 1927), str. 5.
- 59 Hippel, *op. cit.*, str. 158.
- 60 V. Max Horkheimer, „Egoismus und Freiheitsbewegung, Zur Anthropologie des bürgerlichen Zeitalters“, *Zeitschrift für Sozialforschung*, V (1936), 161-234.